

UDK: 336.71:658.15

**TIJORAT BANKLARIDA XARAJATLARNI NAZORAT QILISH
TARTIBINI TAKOMILLASHTIRISH***A.Usanov- i.f.n., dotsent.**J.Turatov - magistr**O‘zbekiston respublikasi bank-moliya akademiyasi*

Annotatsiya. Ushbu maqola tijorat banklarida xarajatlarni nazorat qilish tartibini takomillashtirishga ilmiy-nazariy jihatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqot asosida tijorat banklarida xarajatlarni nazorat qilish tartibini takomillashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi, bu esa moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshiradi va bank tizimining barqaror ishlashini ta‘minlaydi.

Kalit so‘zlar: tijorat banklari, bank xarajatlari, bank nazorati, buxgalteriya hisobi, kapital qiymati, moliyaviy hisobot, xojalik subyektlari, moliyaviy boshqaruv.

Kirish. O‘zbekistonda bank tizimi shakllanish davridayoq bank auditini xalqaro talablarga javob beradigan darajada tashkil etishga alohida e‘tibor berildi. Hozirgi paytda tijorat banklari, avvalambor, Markaziy bank tomonidan diqqat bilan nazorat qilib borish obyekti sanaladiki, bu O‘zbekiston Respublikasi “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi qonunda ham O‘z ifodasini topdi. Qonunning 50-moddasida aytiladiki, Markaziy bank bank tizimi barqarorligini saqlab turish, omonatchilar va kreditorlarning manfaatlarini himoya qilinishini ta‘minlash maqsadida banklar faoliyatini nazorat qiladi va tartibga solib boradi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Tijorat banklariga litsenziyalar berish va ular faoliyatini tartibga solish departamenti tarkibida “Auditni muvofiqlashtirish” bo‘limi tashkil etildi. Banklarda daromadlar va xarajatlar auditining oldiga quyidagi vazifalar qo‘yiladi:

- daromadlar va ularning tashkil topish manbalarini to‘g‘ri, aniq va asoslangan holda hisobda aks ettirish;
  - foizlar bo‘yicha daromadlar va xarajatlar tahlili, boshqa daromadlar va xarajatlar, olingan daromadlarning aniqligi va oqilonaligi tahlili, jumladan, hisobraqamlardagi mablag‘larni xorijiy valyutaga konventirlash natijalari;
  - xarajatlarni tegishli hisobvaraqlarda, vaqtida aks ettirish;
- daromadlar va xarajatlarni hisobga olishdagi kamchiliklarni oldini olish, kamchiliklar yuzaga kelganda qayerdan yuzaga kelganini izohlab berish bankning operatsion xarajatlari auditorning daqqat markazida bo‘ladi.

Mavzuning dolzarbligi. Xarajatlarni nazorat qilishni takomillashtirishning

dolzarbligining asosiy sabablaridan biri bu bankning moliyaviy ahvoli barqarorligini ta'minlash va uning raqobatbardoshligini oshirish zarurati. Xarajatlarni samarali boshqarish xarajatlarni minimallashtirish, xarajatlarni optimallashtirish va bank faoliyatining rentabelligini oshirishga imkon beradi.

Bundan tashqari, zamonaviy texnologiyalar va ma'lumotlarni tahlil qilish usullari xarajatlarni nazorat qilish jarayonini avtomatlashtirish va moliyaviy oqimlarni bashorat qilishni yaxshilash uchun yangi imkoniyatlarni taqdim etadi. Bu banklarga o'zgaruvchan bozor sharoitlariga tezroq javob berish va xarajatlarni optimallashtirish bo'yicha qaror qabul qilish imkonini beradi.

Shunday qilib, tijorat banklarida xarajatlarni nazorat qilish tartibini takomillashtirishning dolzarbligi nafaqat resurslarni tejash istagi, balki bozorda moliyaviy barqarorlik va raqobatbardoshlikni ta'minlash zarurati bilan ham bog'liq

Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Tijorat banklarida xarajatlarni nazorat qilish tartibini takomillashtirishning maqsadi har xil b'olishi mumkin, ammo asosiy maqsadlar odatda xarajatlarni boshqarish samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va bankning moliyaviy barqarorligini yaxshilashni o'z ichiga oladi. Boshqa mumkin b'olgan maqsadlarga regulyatorlarning muvofiqligini ta'minlash, shaffoflik va xarajatlarni nazorat qilish, xarajatlarni boshqarish jarayonlarini optimallashtirish va bankning bozorda raqobatbardoshligini oshirish kiradi. Xarajatlarni nazorat qilishning takomillashtirilgan tartibi tijorat bankining moliyaviy xizmatlar bozorida yanada samarali va muvaffaqiyatli b'olishiga yordam beradi.

Tijorat banklarida xarajatlarni nazorat qilish tartibi quyidagi vazifalarga ega:

1. Xarajatlarni optimallashtirish: xarajatlarni nazorat qilish ortiqcha yoki no'rin xarajatlarni aniqlashga va ularni optimallashtirish choralarini k'orishga imkon beradi.

2. Resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish: xarajatlarni tahlil qilish resurslardan samarasiz foydalanishni aniqlashga va bankdagi jarayonlarni optimallashtirishga yordam beradi.

3. Xarajatlarni kamaytirish: xarajatlarni nazorat qilish keraksiz xarajatlarni kamaytirishga va xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi, bu esa bank faoliyatining rentabelligini oshirishga imkon beradi.

4. Moliyaviy xatarlarning oldini olish: xarajatlarni nazorat qilish mumkin b'olgan moliyaviy y'qotishlarni oldini olishga va bank uchun moliyaviy xatarlarni kamaytirishga yordam beradi.

5. Moliyaviy barqarorlikni yaxshilash: xarajatlarni samarali nazorat qilish bankning moliyaviy barqarorligini yaxshilashga yordam beradi va uning bozorda muvaffaqiyatli rivojlanishini ta'minlaydi.

Shunday qilib, tijorat banklarida xarajatlarni nazorat qilish tartibi samarali moliyaviy boshqaruvni ta'minlash va tashkilotning raqobatbardoshligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining rivojlanishi bevosita bank tizimi bilan bog'liq ayniqsa jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi sharoitida bu yaqol namoyon bo'ladi. Chunki, bank tizimi bugungi kunda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni moliyalashtirishning ishonchli moliyaviy institutlaridan biriligi barchamizga ma'lumdir. Ya'ni, Banklar bu jismoniy va huquqiy shaxslarning bo'sh pul mablag'larini jalb qilish va ularni o'z nomidan, to'lov, muddatlilik, qaytib berish sharti asosida joylashtirish operatsiyalarini shuningdek mamlakat iqtisodiyotida jang'armalarni shakllantirishi, vositachilik operatsiyalarini amalga oshirishi, kreditlar berishi hamda qarz oluvchilar tomonidan moliya intizomiga rioya etilishini nazorat qilish borasida muhim ahamiyat kasb etuvchi sub'ektdir. Tijorat banklari bozor infratuzilmasidagi o'z mavqeini mustahkamlash uchun funksiyalarini to'laqonli tarzda bajarishlari talab etiladi. Bu esa, o'z navbatida, banklarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashni taqozo qiladi. Tijorat banklari moliyaviy barqarorligini ta'minlashningbirlamch zaruriy sharti – kapital yetarliligini ta'minlash, bank aktivlarining barqaror daromadlilik darajasiga erishish, bank foydasini ko'paytirish hisoblanadi.

Banklarda xarajatlarning mazmuni va tarkibi ishlab chiqarish sub'ektlari xarajatlari bir muncha farq qiladi. Mazkur farqlar asosan banklarning axoli va xo'jalik sub'ektlarining bo'sh pul mablag'larini depozidga jalb qilish, kreditlash, faktoring va lizing kabi faoliyatlar bilan bog'liqdir.

Bank xarajatlari – bu bankning faolyat yuritishini ta'minlovchi amaliyotlarni amalga oshirish bilan bog'lik bulgan xarajatlardir. Bank ishi texnologiyasidagi muvoffakiyatlar joriy xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi.

Odatda banklar uz zimmasiga operatsiya xarajatlari, ustama foizlarga ketgan mablaglar, shuningdek, kredit riski bilan boglik bulgan yukotishlarni koplash uchun ajratmalarni oladi. Turli xil mamlakatlarda bank xarajati turli xil shakllarda tashkil qilinadi.

Shunday bulsada ularning tashkil qilinishi, huquqiy asosi, qullaydigan vositalari (instrumentlari) va texnologiyalari bir biriga o'xshash. Xozirgi paytda banklarda jalb kilingan moliyaviy resurslardan samarali foydalanganligini baxolashda asosiy yetiborini bank xarajatlarini dinamikasiga karatish maksadga muofikdir. Chunki aynan xarajatlarni dinamikasini yaratishda aniklashga kumaklashadi.

Tijorat banklarida kelgusi xarajatlarning taxminiy dinamikasini baxolash bank daromadlari va xarajatlarning taxminiy dinamikasining baxolash bank daromadlarini vaxarajatlarini istikbolini mutanosibligini ta'minlash xarajatlarini taxliliga aloxida yetibor karatishni jalb yetadi.

Kupgina xollarda bank xarajatlarini yetarlicha taxlil kilinmasligini bank faoliyatida unumsiz xarajatlar mikdorini oshib ketishi xarajatlar samarsdorligini belgilangan kursatkichlarini pasayib ketishiga olib keladi.

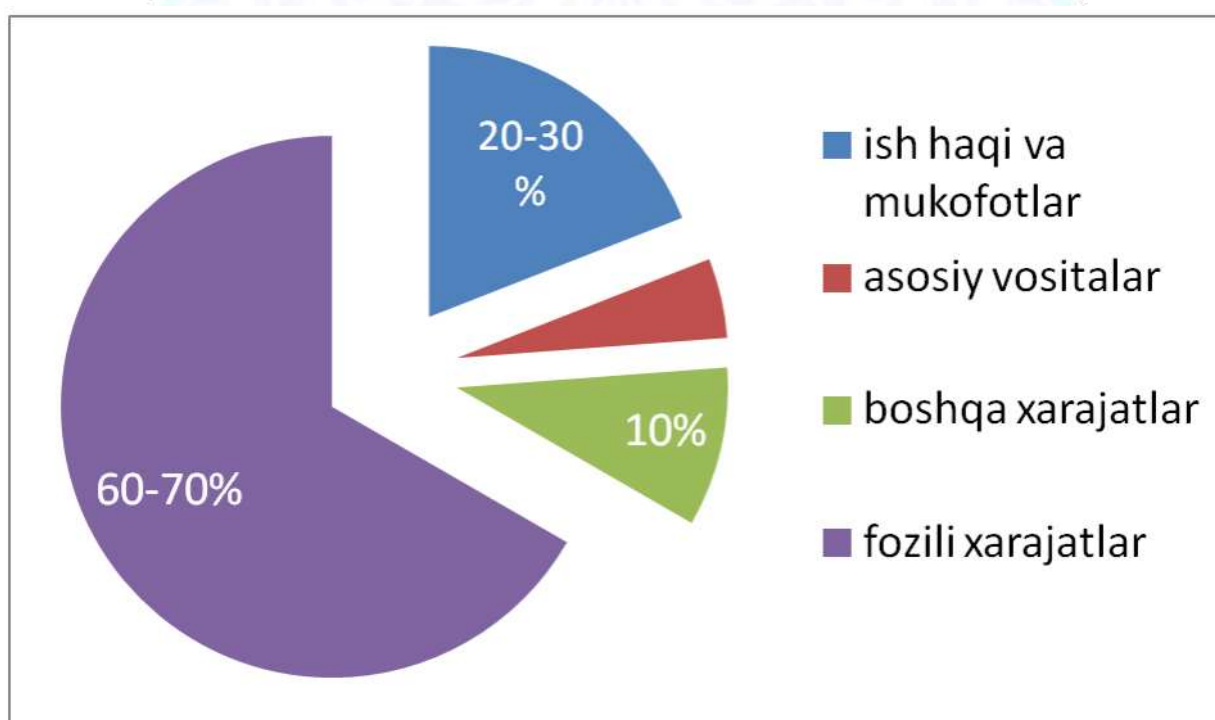
Tadqiqotlarning kursatishicha, banklarda xarajat turlarining kupligi, shuningdek Respublikamiz banklari tomonidan yangi bank

xizmatlarining turlarini uzlashtirilayotganligi bank xarajatlari taxlilini taxlilini tashkil yetishga aloxida yondashini talab kiladi.

Bank faoliyatida yoritilgan iktisodiy adabiyotlar va amaldagi meъyoriy xujjatlarda bank xarajatlarini quyidagilarga ajratib kursatiladi

- Foizli xarajatlar
- Foizsiz xarajatlar
- Amaliyot xarajatlar.

Moliyaviy jixatdan barkaror banklardagi xarajatlar tarkibi quyidagi korinishda buladi.

1-rasm. Tijorat banklaridagi xarajatlar tarkibi

Ushbu diagramma taxlili moliyaviy jixatdan barkaror banklarning xarajatlar tarkibi kursatilgan. Ular quyidagicha buladi:

Foizli xarajatlar – barcha majburiyatlar buyicha tulangan foiz summasini uz ichiga oladi. Foizli xarajatlar tarkibiga barcha depozitlar buyicha foizli tulovlar, karz majburiyatlari buyicha tulangan foizlar va boshqa foiz tulovlari kiradi.

Odatda bank daromadlari 2/3 kismi foizli xarajatlarga, berilgan ssudalar buyicha yukotishlarni koplashga, soliklarni tulashga, kutilayotgan foydaga va sarmoyaning usishiga sarflanadi.

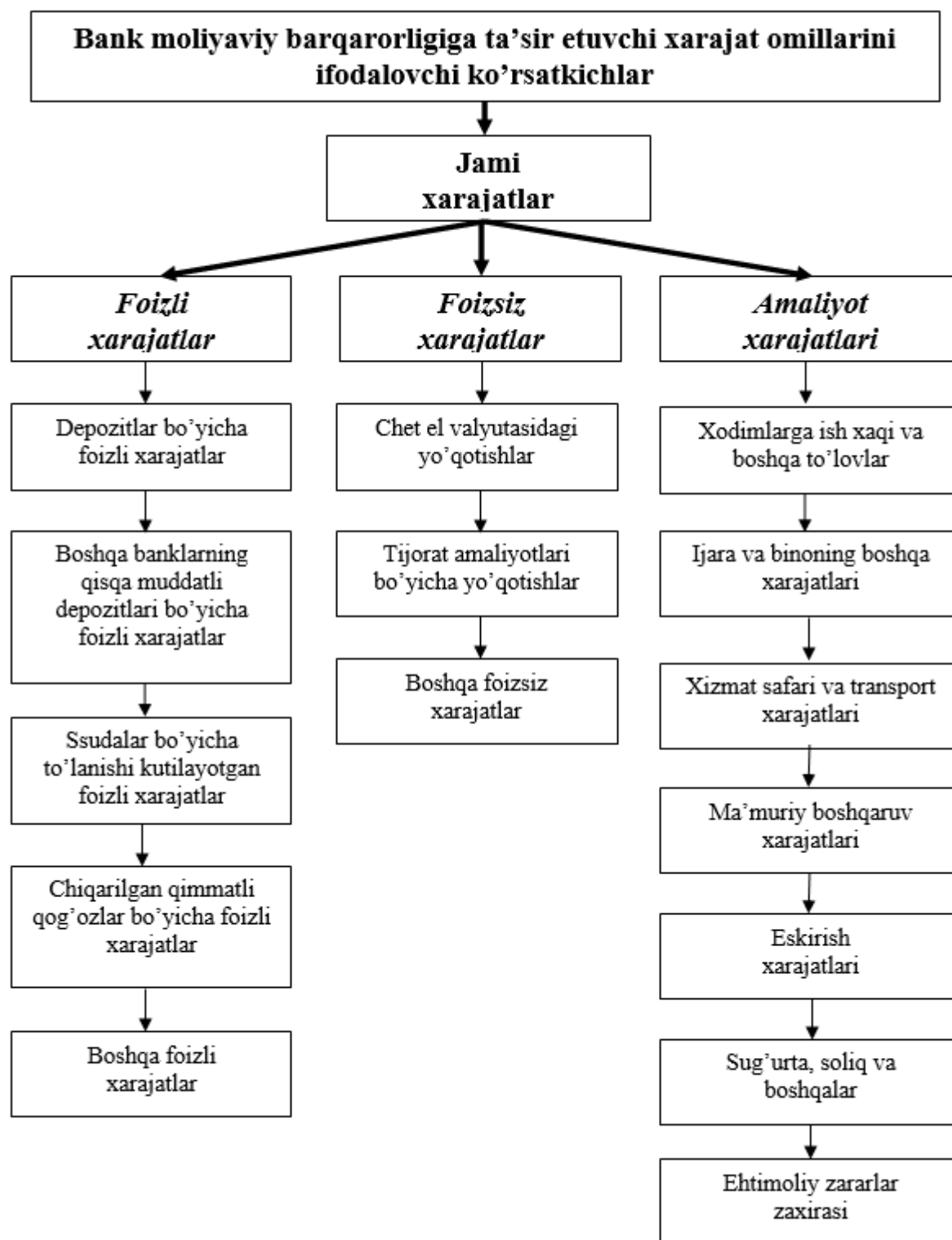
Xarajatlarga likvidlilik singari xar kandy ustama foiz uzgarishlari passivlar

tarkibi va xususiy kapital xajmiga ta'sir kiladi. Uz navbatida bank xarajatlari tarkibidagi uzgarishlar aktivlar daromadlilikiga xam uzgarishlar kiritishni talab kiladi.

Foizli xarajatlar banklar faoliyatida muhim o'ringa ega, chunki aynan foizli xarajatlarni amalga oshirish orqali depozit resurslari jalb etish va ularni samarali joylashtirish asosida foyda manbasini yuzaga keltirish mumkin. Shu sababli, ushbu xarajatlarni to'g'ridan-to'g'ri qisqartirish maqsadga muvofiq emas, chunki foizli xarajatlarni bevosita qisqartirish bank foydasining shakllanish manbalarini ham qisqarishiga olib kelishi mumkin. Yakuniy sof foyda hisobidan ichki investitsiya fondini tashkil etish va unga ajratmalar qilib borish orqali shaxsiy resurslar bazasini kengaytirish, shu asosda foiz xarajatlarini imkon darajada qisqartirish mumkin.

Bankning operatsion xarajatlari uchun ajratilgan smeta assignatsiyalari xisobot yilining 31 dekabrigacha amal kiladi. Tugagan yilda amalda kilingan barcha xarajatlar 31 dekabrgacha utkazilishi lozim.

2-rasm. Tijorat banklarining xarajatlari tarkibi.

Tijorat banking xarajatlari asosiy (fan sohasi) va ta'minlovchi yo'nalishlar bo'yicha faoliyat yuritishda amalga oshiriladi:

Asosiy yo'nalish. Bunga bank operatsiyalarini amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlar – jalb qilingan mablag'lar uchun foizlarni to'lash, chet el valyutasi, qimmatli qog'ozlar va qimmatbaho metallar bilan operatsiyalar xarajatlari, pul va boshqa qimmatbaho buyumlarni tashish va saqlash xarajatlari, kassa va hisob-kitob operatsiyalari, kafolatlar, kafilliklar va boshqalar kiradi;

Yónalishni ta'minlash. Bunga xodimlarni saqlash xarajatlari, amortizatsiya ajratmalari, binolar va jihozlarni ijaraga olish va ta'mirlash xarajatlari, parkni saqlash, aloqa va telekommunikatsiya, soliqlarni tólash, marketing xarajatlari, reklama, vakillik xarajatlari, auditorlik va yuridik xizmatlar uchun tólovlar kiradi; maxsus zaxiralarga ajratmalar va boshqalar;

Boshqalar. Bular jarimalar, sud xarajatlari, hisobot davrida aniqlangan ótgan yillardagi xarajatlar, qarzlarni hisobdan chiqarish va boshqalar.

Xulosa. Tijorat banklarida xarajatlar nazoratini (auditini) amalga oshirishda zarur bo'lgan daromadlar va xarajatlar tahlilini o'tkazish uchun alohida shakllar ishlab chiqilishini tavsiya etamiz. Tijorat banklarining moliyaviy hisoboti har xil manbalardan olingan ma'lumotlar bo'yicha o'rganiladi. Mazkur shakllar har chorakda o'zgartiriladigan bir necha yillik ma'lumotlarni o'zida jamlashi lozim. Bu ma'lumotlar koeffitsientlarda, foizda va so'mda taqdim etiladi. Ma'lumotlar bank tomonidan tayyorlanadigan bank holati va daromadlari to'g'risidagi hisobotdan olinadi. Har bir hisobot o'z guruhiga doir o'rtacha ma'lumotlarga va taqqoslash uchun foiz tasniflariga ega bo'ladi. Bankning aktivlari, majburiyatlari va kapitali tarkibidagi o'zgarishlarni o'rganishda va bank faoliyatidagi salbiy o'zgarishlarni aniqlashda bir necha yillik foiz ko'rsatkichlarini taqqoslash samarali usul hisoblanadi. Bu bank boshqaruvi samaradorligini va bankning moliyaviy barqarorligini oshirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy Banki to'g'risida"gi Qonuni. 2019 yil 5 noyabr O'RQ-580-son.
2. O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi" qonuni, 2019 yil 11 noyabr, O'RQ-582-son.
3. Sh.Z.Abdullayeva Bank ishi. Darslik. Toshkent, 2017. – 732 b.
4. Sh.Z.Abdullayeva Pul, kredit va banklar. T.: Moliya, 2008.
5. Sh.Z.Abdullayeva, U.D.Ortiqov. Bank resurslari va ularni boshqarish. T.: Iqtisod-Moliya, 2009.
6. A.Sh.Bekmurodov va b. O'zbekiston iqtisodiyotini liberallashtirish yillarida, 5 qism. 4-qism. Moliya va bank tizimidagi islohatlar samarasi, TDIU, 2005 y.